

TERUGBLIK OP EEN GESLAAGD PROJECT

DE RESTAURATIE VAN HET KONINKLIJK PALEIS AMSTERDAM

BERT VAN BOMMEL

Volgens de *Wet Financieel Statuut Koninklijk Huis* worden 'aan de Koning [...] ten laste van het Rijk het paleis Noordeinde te 's-Gravenhage, het paleis Huis ten Bosch te 's-Gravenhage en het paleis op de Dam te Amsterdam tot gebruik ter beschikking gesteld'.¹ De dagelijkse zorg voor deze gebouwen berust bij de Intendant der Koninklijke Paleizen en de Rijksgebouwendienst (Rgd) draagt zorg voor het onderhoud.² Nodige aanpassingen worden steeds aan de Rgd opgedragen. Financiën daarvoor worden beschikbaar gesteld uit

hoofdstuk 1 van de Rijksbegroting. Bij het opstellen van plannen en doen uitvoeren van werkzaamheden werkt de Rgd nauw samen met de Intendant.

Na de restauraties in de jaren dertig en zestig van de vorige eeuw bleven ingrepen in het Koninklijk Paleis Amsterdam lang beperkt tot onderhoud en kleine aanpassingen.³ Een gestaag groeiend besef dat het Amsterdamse paleis niet meer voldeed aan moderne gebruiks- en veiligheidseisen gaven de aanzet tot de eerste van de twee grote campagnes die hier centraal staan, het *binnenproject*.⁴ Nog voor de definitieve afronding daarvan, werd begonnen met het *project gevel en dak*. Het deel 'dak(en)' betrof het noodzakelijke her-

▲ Timpaan aan de Damzijde na restauratie, nachtopname (foto Rijksgebouwendienst, Wim Ruigrok)

stel van alles boven de kroonlijst, het deel 'gevel(s)' naast herstelwerk ook ingrepen in het uiterlijk: het 'herstel van de belevingswaarde'.

Tot beide projecten behoorde een groot aantal deelprojecten, die hier slechts worden aangestipt. Bij het binnenproject zijn de belangrijkste daarvan de restauratie van de meubelen, kroonluchters en kandelabers, van een groot aantal zeventiende-eeuwse plafondschilderingen en schouwstukken en van de schilderijen in de galerijen (de Batavenserie). Bij het project gevel en dak wordt vooral aandacht besteed aan het 'herstel van de belevingswaarde', zoals dat aspect door de betrokkenen wordt genoemd.

De persoonlijke levenssfeer van leden van het Koninklijk Huis is beschermd. Daarom kregen paleizen bij de Rgd lang een bijzondere behandeling. Toen de Rgd in 2002 opdracht kreeg om het binnenproject voor te bereiden, werd zodoende zelfs de Rijksbouwmeester maar beperkt geïnformeerd. De voorbereiding was vrijwel uitsluitend in handen van het Bureau Restauratiewerken en de projectmanager die belast was met het beheer van de Koninklijke paleizen.⁵

HET BINNENPROJECT

DE AANLOOP

In 1999 was (extern) restauratiearchitect Krijn van den Ende al bij het Amsterdamse paleis betrokken geraakt. Hij werkte allereerst aan het renovatieplan voor de derde etage, dat vooruitlopend op het binnenproject werd uitgevoerd. Daarna nam hij als architect ook het binnenproject en het project gevel en dak voor zijn rekening.⁶

Vanaf zijn aanstelling bij de Rgd in 1999 had Rob Apell het paleis als adviseur van de Rijksbouwmeester in portefeuille. Vanwege de bijzondere behandeling van de paleizen werd hij echter nauwelijks betrokken bij de voorbereiding van het binnenproject. Apell pleitte voor een masterplan, maar dat bleek er zonder dat hij dat wist al te zijn. Ook brak hij een lans voor een brede definitie van het project. De gelegenheid moest niet alleen aangegrepen worden om bouwsporen te documenteren, het was ook tijd voor het grondig restaureren van het inmiddels sleetse interieur en de gedateerde inrichting. In hoeverre hij daarmee invloed op het binnenproject had, is helaas niet goed meer na te gaan.⁷ Wel is duidelijk dat de projectdefinitie tijdens de voorbereiding en zelfs nog in de uitvoeringsperiode steeds breder werd. Verouderde brandveiligheidsvoorzieningen moesten vervangen worden en om asbest te kunnen verwijderen en installaties te kunnen vernieuwen zouden veel betimmeringen tijdelijk uitgenomen moeten worden. Daardoor was ook het restaureren van die betimmeringen noodzakelijk. De stap naar het restaureren van een belangrijk deel van de rest van de vaste inrichting en het vervangen van de stoffering was daarvan een consequentie. Daarbij werd onderscheid

gemaakt tussen verschillende ruimten en verdiepingen. Zo zijn op de eerste verdieping alle ruimten grondig aangepakt, met uitzondering van de galerijen en de Burgerzaal, die vrijwel ongemoeid bleven. De Krijgsraadzaal op de derde verdieping is, samen met de beide nevenvertrekken, terughoudend opgeknapt.⁸ Daarmee is het meeste, maar vanzelfsprekend nog niet al het nodige werk binnen gedaan.

In 2007 werd besloten tot het restaureren van het meubilair dat in de tijd van Koning Lodewijk Napoleon speciaal voor het Amsterdamse paleis was vervaardigd. Deze meubelen, vrijwel allemaal eigendom van de Staat, vormen de grootste collectie empire meubelen buiten Frankrijk.

Het is gebruikelijk dat de Rijksbouwmeester bij een monumentenproject van deze importantie een restauratiebegeleidingscommissie instelt, onder voorzitterschap van een van zijn monumentenadviseurs.⁹ Dat gebeurde bij het project gevel en dak, maar bij het binnenproject bleef dat nog achterwege. Apell adviseerde waar hij kon, maar op de achtergrond en niet vanuit een formele positie. Na Apells overlijden, in 2006, nam Rijksbouwmeester Mels Crouwel aanvankelijk diens taak bij het paleis persoonlijk over. De restauratie was toen al volop in uitvoering.¹⁰ Begin 2007 werd de behartiging van de Koninklijke paleizen door de Rijksbouwmeester opgedragen aan de auteur.

BEGELEIDING VAN HET BINNENPROJECT

Bij restauraties van Koninklijke paleizen werd de verantwoordelijke minister vroeger rechtstreeks geadviseerd door een daartoe ingestelde adviescommissie. Die bestond vooral uit prominenten, zoals een directeur van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, de Rijksbouwmeester en hoogleraren. Bij de restauratie van het Amsterdamse paleis in de jaren dertig en zestig van de vorige eeuw was er nog een dergelijke adviescommissie, net als bij de laatste restauraties van Paleis Het Loo en de Haagse paleizen. Bij het binnenproject en het project gevel en dak in Amsterdam werd daarvan afgezien.¹¹ De Rgd stelde wel, zoals gebruikelijk bij grote projecten, een stuurgroep in.¹² Die houdt zich bezig met het management en is daarom onvergelijkbaar met de vroegere adviescommissies. De architect kreeg bij de deelprojecten wel advies van verschillende speciaal daarvoor ingestelde gremia.¹³

RESTAURATIEVISIE BINNENPROJECT

De restauraties van Jan de Bie Leuveling Tjeenk (1929–1939) en Cornelis Wegener Sleeswijk (1960–1968) moesten het paleis zo veel mogelijk in zeventiende-eeuwse staat terugbrengen. Gezien de toen heersende ideeën binnen de Nederlandse monumentenzorg is dat niet opmerkelijk. Er was in die tijd nauwelijks waardering voor het empire. Daardoor wist men ook de prestatie van Bartolomeus Ziesenis en Jean-Thomas Thibault niet op waarde te schatten. Ziesenis was er als assis-

tent van Thibault in geslaagd om het onbehaaglijke stadhuis te transformeren tot een paleis, dat weliswaar klein was en ongelukkig midden in de stad lag, maar desondanks paste in de toenmalige Franse hofstijl en -etiquette.¹⁴ Hoewel dat voor zover bekend nergens is uitgesproken, speelde in de jaren dertig en zestig wellicht ook mee dat koning Lodewijk Napoleon vooral werd vereenzelvigd met Franse overheersing. Merkwaardig was dit terugbrengen in zeventiende-eeuwse staat wel, omdat het stadhuis in die hoedanigheid ongeschikt was om als paleis te functioneren.¹⁵

Krijn van den Ende heeft er bij de laatste restauratie voor gekozen om de ingrepen van De Bie en Sleeswijk zo veel mogelijk te respecteren. Hem stond een harmonie van de zeventiende en de vroege negentiende eeuw voor ogen. De zeventiende-eeuwse uitmontering die bij voorgaande restauraties op de voorgrond was gesteld, werd aangevuld met moderne, op de zeventiende eeuw geïnspireerde bespanningen en gordijnen. Consequentie was wel dat Van den Ende op enkele plaatsen het werk van zijn voorgangers moest corrigeren. Zo bleek uit onderzoek dat Sleeswijk de geschilderde eikenhouten afwerking van plafonds veel donkerder had uitgevoerd dan deze oorspronkelijk waren.¹⁶ De ruimten hadden daardoor een zwaar en somber karakter gekregen. Door de kleur van de plafonds te herstellen kon dit worden gecorrigeerd. Ook de deuren en de vensters met hun luiken waren in de donkere kleur opgezet. Vraag was daarom wel, of de plafonds gecorrigeerd konden worden zonder de rest van het schilderwerk aan te passen. Er bleek geen disharmonie te ontstaan als de uitmontering van Sleeswijk grotendeels werd gerespecteerd, terwijl aan de ruimten toch een lichtere en aangename sfeer werd gegeven.

Door het restaureren van de (meest zeventiende-eeuwse) schouwen en schouwstukken, plafonds en plafondstukken en de Batavenserie in de galerijen kon het zeventiende-eeuwse karakter van het gebouw sterker tot uitdrukking worden gebracht. Met de nieuwe bespanningen werd aan vertrekken niet alleen een waardig karakter gegeven. Ook kwam daarmee, samen met reconstructies van Doornikse tapijten uit het eerste kwart van de negentiende eeuw, een entourage tot stand, waarin de unieke collectie empire meubelen tot zijn recht kon komen.

De Oud-Raadkamer was door De Bie abusievelijk, op grond van een schilderij, ontdaan van zeventiende-eeuwse pleisterornamentiek. Zelfs dat is gerespecteerd, maar bij het ontwerp van de nieuwe uitmontering is de ruimtelijke verhouding die door de oorspronkelijke

ornamentiek werd bepaald, wel als uitgangspunt gekozen.

BOUWHISTORISCH ONDERZOEK

Apell slaagde er in een bouwhistoricus bij de restauratie te betrekken. Belangrijk argument daarvoor was, dat gedurende het project veel informatie over de bouw en de geschiedenis van het paleis aan het licht zou komen. De kans om die te documenteren, mocht niet worden gemist.

De projectorganisatie heeft steeds betoogd dat het promotieonderzoek van Pieter Vlaardingerbroek voldeende historische informatie voor de restauratie bood.¹⁷ Ondanks de ongekend grondige bestudering van gebouw en archiefbronnen kent dat onderzoek echter beperkingen. Vlaardingerbroek moest volstaan met wat voor de restauratie al zichtbaar was. Een bouwhistoricus kijkt ook anders naar een gebouw dan een architectuurhistoricus.

Dat uiteindelijk Hein Hundertmark, die als bouwhistoricus werd aangetrokken, zich niet hoefde te beperken tot het documenteren, was zowel voor het binnenproject als voor het project gevel en dak van groot belang. Naast de bevindingen uit het architectuurhistorische onderzoek verschaften die uit het bouwhistorische onderzoek belangrijke informatie voor de architect.¹⁸

INVENTARIS EN SCHILDERINGEN

De Rgd is verantwoordelijk voor de paleismeubelen in rijks eigendom. De restauratie van die meubelen werd uitgezet in kavels en er werd een begeleidingscommissie van drie deskundigen voor in het leven geroepen. De Dienst Koninklijk Huis liet daarnaast een aantal meubelen van Paleis Soestdijk restaureren, die ook in het Amsterdamse paleis werden geplaatst. Een belangrijke aanvulling op de meubelcollectie vormden de kroonluchters. Die waren bij eerdere restauraties uit het interieur weggenomen. In het kader van het binnenproject werden ze gerestaureerd en teruggehangen. Aan het eind van dat project werden ook de kandelabers gerestaureerd en geëlektrificeerd. De restauratie van de schouwen bestond vooral uit kleine reparaties.¹⁹ Voor de restauratie van de schouwstukken, plafondstukken en de Batavenserie werd een zeskoppige begeleidingscommissie in het leven geroepen.²⁰

De plafonds op de bel-etage zijn alle grondig onderzocht. Net als bij de andere schilderstukken lagen onderzoek en restauratie in handen van de Stichting Restauratie Atelier Limburg. Eén plafond bleek niet later overschilderd te zijn, maar was wel erg schraal. Het is nauwgezet geconsolideerd en geretoucheerd. De andere plafonds waren bij de transformatie van het stadhuis naar een paleis witgeschilderd. Sleeswijk heeft indertijd de witsellagen grotendeels laten verwijderen. Daaronder had de oorspronkelijke afwerking echter zeer te lijden. Hij heeft de plafonds daarom laten

▲ Timpaan aan de Damzijde voor restauratie (foto Rijksgebouwendienst, Wim Ruigrok)

▼ Timpaan aan de Damzijde na restauratie (foto Rijksgebouwendienst, Wim Ruigrok)

‘restaureren’ (overschilderen). Door onderzoek naar de oorspronkelijke afwerking was men nu in staat om de kleuren met grote nauwkeurigheid vast te stellen. Balken, lijsten en vlakken zijn bij het binnenproject in die kleuren geschilderd. De geschilderde ornamenten in de balkvakken die in de jaren zestig aangebracht waren, zijn gerespecteerd, ook al zijn ze veel stijver dan de zeventiende-eeuwse waarop ze teruggaan. De schilderijen in de balkvakken zijn nauwgezet gerestoureerd.

Van groot belang was ook de restauratie van de zogenaamde Batavenserie. Deze schilderijen bevinden zich in lunetten en boogvelden in de galerijen. De meeste ervan zijn uitgevoerd op doek, en twee als muurschildering. Door het witten van de oorspronkelijk zandsteenkleurige gewelven in 1808 zijn de context van en de lichtval op deze schilderijen ingrijpend gewijzigd. In het binnenproject kon dit alleen verbeterd worden door een uitgebalanceerde verlichting aan te brengen. De schilderijen hadden ook behoorlijk ingeboet omdat bij ‘restauraties’ grote delen waren overschilderd, en door verdonkering van vernis en vervuiling. Alle schilderijen uit de Batavenserie zijn ter plaatse, vanaf steigers, grondig schoongemaakt, ontdaan van storende overschilderingen en waar nodig geretoucheerd.

AANPASSEN VOOR HET GEBRUIK

Een groot deel van de werkzaamheden betrof het aanpassen van het paleis aan moderne eisen. Zo werden de keukens en de daarbij behorende ruimten opnieuw ingericht en voldoen ze nu aan normale standaarden met betrekking tot arbeidsomstandigheden en voedselveiligheid. Ook zijn de sanitaire ruimten grondig aangepakt. Waar nodig zijn nieuwe badkamers toegevoegd en bestaande gemoderniseerd. Mede daardoor kan het paleis weer goed functioneren als ontvangst- en logiesgebouw bij staatsbezoeken en andere officiële gelegenheden.

In de vier hoofdtrappenhuisen waarover het paleis beschikt, werd oorspronkelijk de hoogte van een verdieping steeds tot een bordes met twee trapvluchten overbrugd en daarna vanaf dat bordes naar de volgende verdieping met een enkele.²¹ Bij twee van de vier trappenhuisen was bij eerdere restauraties steeds één trap van de dubbele vlucht weggenomen, om ruimte voor een lift te verkrijgen. Twee trappenhuisen leken nog authentiek te zijn.²² Uiteraard leefde, ook bij de Rgd, de wens om deze situatie ongemoeid te laten. Twee volwaardige liften zijn echter te weinig voor een immens gebouw als het paleis, zeker als het in vol be-

drijf is.²³ Bovendien was geen van de bestaande liften van voldoende afmeting voor intern transport van grote objecten en ontbrak de mogelijkheid om alle verdiepingen aan te doen. Alternatieven voor de plaatsing van een derde lift van kelder tot de zolder waren niet voorhanden. Die zouden immers onvermijdelijk ten koste van belangrijke monumentale ruimten gaan. Daarom werd na veel wikken en wegen besloten om ook een derde trappenhuis aan te passen. Bij de uitvoering bleek overigens dat de trapvluchten van de begane grond naar de bel-etage die voor de lift plaats moesten maken niet origineel waren. Onder een natuursteen bekleding kwam een betonnen draagconstructie aan het licht.²⁴

De restauratieperiode werd ook gebruikt om de toegankelijkheid van het paleis voor het publiek te verbeteren. Tegenwoordig zijn er zodoende meer representatieve ruimten dan voorheen opengesteld.²⁵

HET PROJECT GEVEL EN DAK

VOORGESCHIEDENIS

Voorafgaand aan het binnenproject werd aanvankelijk gekoerst op een algemene restauratie, dus inclusief gevels en daken. Omdat binnen de nood het hoogst was, werd het interieur van het paleis als eerste aangepakt. Dat ook de restauratie van de buitengevels niet lang op zich kon laten wachten, was echter wel duidelijk.

De Rgd beperkte zich na de eerdere grote restauraties sinds 1968 bij het paleis vooral tot onderhoud. Met enige regelmaat werden de vensters geschilderd en met zachte hand de fecaliën van duiven van de gevel verwijderd. In de periode daarvoor heeft men her en der aan de gevel de nodige aangetaste blokken zandsteen vervangen. Op het geheel van de gevels gaat het daarbij echter om uitzonderingen. De zandsteen die is verwerkt, blijkt over het algemeen van hoge kwaliteit en is sinds de bouw van het stadhuis weliswaar verkleurd en vervuild, maar verder nauwelijks aangetast. Toch verkeerde ook na de laatste restauratie een aantal blokken, vooral bij de kroonlijsten, in matige staat. Daarom werden de gevels geregeld geïnspecteerd. Zelfs met de grootste hoogwerker die tot in de jaren tachtig Nederland beschikbaar was, bleef de bovenste kroonlijst net buiten bereik.²⁶ Op grond van wat later vanaf een hoger opgetrokken schildersteiger werd waargenomen, zijn uit veiligheidsoverwegingen daarna wel veel consoles onder de bovenste kroonlijst met glasvezelstaven verankerd.²⁷

Ook het timpaan aan de westzijde werd vanaf een schildersteiger geïnspecteerd. Daarbij bleek dat het marmer ‘versuikerd’ was. Daarmee wordt bedoeld dat de marmerkristallen aan het oppervlak hun samenhang hadden verloren en met de vinger weggeveegd konden worden; een constatering die deed vrezen dat ook meer in het inwendige van het materiaal die samenhang was verdwenen. Een voornemen om het tim-

▲ Timpaan aan de Damzijde, detail voor restauratie (foto Rijksgebouwendienst, Wim Ruigrok)

▼ Timpaan aan de Damzijde, detail na restauratie (foto Rijksgebouwendienst, Wim Ruigrok)

paan op advies van het Rijksmuseum met een steen-versteviger te behandelen, ging op het laatste moment niet door.²⁸ Daartoe was het echter wel nodig om uit het timpaan boormonsters te nemen, op grond waarvan onderzoeksbureau Koning & Bienfait kon vaststellen dat het inwendige van het marmer nog voldoende samenhang vertoonde.²⁹

PROEVEN MET GEVELREINIGING

Het project gevel en dak kent een langere voorgeschiedenis dan het binnenproject. Een deel van die voorgeschiedenis voltrok zich eerst buiten Amsterdam, op het Haagse Binnenhof. Daar bevindt zich de door Friedrich Gunckel ontworpen zandstenen gevel van de laatste uitbreiding van het Stadhoudersplein Kwartier (1777-1793). Bij een inspectie bleken vooral de ornamenten daarvan in slechte staat te verkeren.³⁰ Daarnaast verstoort onregelmatige vervuiling het door Gunckel beoogde beeld van een strakke, deftige gevel. De Rijksbouwmeester stemde daarom in met proeven met laserreiniging en onderzoek naar de mogelijkheid om de gevel te retoucheren met te vernevelen silicaatverf.³¹ TNO heeft, zoals elders in dit nummer valt te lezen, de proeven beoordeeld en daarbij vooral gezocht naar aanwijzingen voor een negatieve invloed op de duurzaamheid.³²

Intussen kreeg de Rgd van het Amsterdamse publiek en van ondernemers rond de Dam geregeld de vraag, wanneer de dienst eindelijk de gevels van het paleis zou gaan reinigen.³³ De auteur kreeg daarom het verzoek om een notitie over het reinigen van die gevels te schrijven. Daaruit zou moeten blijken dat reinigen nadelig voor de duurzaamheid van zandsteen is; een idee dat toen in de wereld van de monumentenzorg nog algemeen werd aangehangen. Na de start van het onderzoek aan de Gunckelgevel kon dat echter niet meer zomaar volgehouden worden. Daarom werd het Haagse onderzoek aangevuld met enkele proeven aan een gevel van het Amsterdamse paleis.³⁴ De bevindingen daar kwamen met de eerdere in Den Haag overeen. In Amsterdam werd ook een proef gedaan met de zachtste toen in Nederland beschikbare straalmethode. Daarvoor gold dat TNO een negatieve invloed op de duurzaamheid van de zandsteen niet geheel kon uitsluiten.

DE BELEVING VAN DE PALEISGEVELS

Om het verval van de paleisgevels te voorkomen moesten niet alleen de nodige zandsteenblokken aangepakt worden. Ook was het schilderwerk van de vensters in slechte staat en was her en der houtrot vastgesteld.

Ruim voordat het binnenproject was afgerond, werd daarom al over de aanpak van de gevels nagedacht. Daarbij werd de kans om de gevels te 'ontstoren', om 'de belevingswaarde te herstellen', onderwerp van gesprek tussen Van den Ende en de auteur.³⁵ De zware steiger die voor het natuursteen herstel nodig is, bood immers de zeldzame kans om ook iets aan het uiterlijk van het gebouw te doen.³⁶

Dat zandsteen grijs tot zwart kan ververen is al lang bekend, al is pas recent onderzoek gedaan naar de (complexe) oorzaak van dat fenomeen.³⁷ Die ververing had er bij het paleis niet alleen toe geleid dat de magnifieke zeventiende-eeuwse architectuur slecht leesbaar was geworden. Door de aanwezigheid van minder verkleurde blokken, vooral afkomstig van reparaties, was ook een onrustig uiterlijk ontstaan, waaraan de onderleiding van Sleeswijk veel te breed uitgevoerde voegen bijdroegen.³⁸ Toch mocht het 'ontstoren' er niet toe leiden dat het gebouw zijn karakter van oude dame zou verliezen.³⁹ Met een lichte reiniging en het temperen van grote tintverschillen kon wellicht wel een rustiger beeld worden verkregen, waarin ook de architectuur weer kon spreken. Voordat dit voornemen ingebracht kon worden, moest er aanvullend op de eerder genoemde TNO-rapporten nog veel onderzoek worden gedaan. Van de bevindingen daaruit en over de voorgestane aanpak is uitgebreid verslag gedaan in het essay 'De gevels van het Koninklijk Paleis Amsterdam'.⁴⁰

Uiteraard verdween de eerder beproefde straalmethode uit beeld. Een nadelige invloed kon daarbij immers niet uitgesloten worden. In Duitsland werd evenwel een microstraalmethode gevonden, waarvan TNO na proeven op het Amsterdamse paleis kon vaststellen dat niets wees op mogelijke nadelige effecten. Laserreiniging bleef als alternatief beschikbaar. Deze methode werd achter de hand gehouden maar de toepassing ervan bleek niet nodig. Uiteindelijk werd, nadat de gevels met stoom waren ontdaan van los vuil en fecaliën van duiven, alleen waar nodig verder gereinigd met de Duitse microstraalmethode.⁴¹

PRESENTATIE VAN HET ESSAY

Op 8 oktober 2008 werd het essay 'De gevels van het Koninklijk Paleis Amsterdam' gepresenteerd.⁴² Daarmee begon ook het overleg met Bureau Monumenten en Archeologie (BMA), de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) en de Commissie voor Welstand en Monumenten. Ook in de media werd aandacht geschonken aan het voornemen. De bedoeling van de dienst, om de gevels uiterst voorzichtig en terughoudend te reinigen om daarna waar nodig met minieme hoeveelheid pigment blijvende kleurverschillen te temperen, bleek echter niet altijd goed begrepen te worden.⁴³ Totdat alle onderzoeksrapporten bij de vergunningaanvraag ter inzage lagen, werd bovendien de indruk gewekt dat de dienst gegevens zou achterhouden.⁴⁴ Daardoor ontstonden er aanvankelijk misver-

▲ Timpaan aan de Damzijde, detail stedemaagd voor restauratie (foto Rijksgebouwendienst, Wim Ruigrok)

▼ Timpaan aan de Damzijde, detail stedemaagd na restauratie (foto Rijksgebouwendienst, Wim Ruigrok)

standen. Pas nadat deze uit de weg waren geruimd, konden de gevels – geheel in overeenstemming met het essay – behandeld worden.

BEZUINIGINGEN

Tijdens de verdere voorbereiding kreeg de Rgd een extra bezuinigingsmaatregel opgelegd. Daardoor dreigde het project gevel en dak te sneuvelen, maar toenmalig minister Eberhard van der Laan en de vorige Rijksbouwmeester, Liesbeth van der Pol, wisten het te redden.⁴⁵ Wel was het onvermijdelijk de omvang van het project te beperken. Daarom wachten de leibedekkingen, de toren en andere dakopbouw nog op restauratie, hoewel daaraan wel alle werkzaamheden zijn uitgevoerd die nodig waren in verband met de veiligheid en het waterdicht maken ervan. Dat de knip werd gelegd bij de bovenste kroonlijst, hield verband met de bouwplaatsvoorzieningen. Voor het nog uit te voeren restauratiewerk is het mogelijk een uitvoeringsmethode te kiezen, waarbij de zware en kostbare steigers die bij het project gevel en dak zijn gebruikt, grotendeels achterwege kunnen blijven. Uiteraard zijn er bij het risaliert aan de Nieuwezijds Voorburgwal en op de daken wel aanvullende voorzieningen nodig.

Ondanks de beperking van de omvang kon bij het project gevel en dak verder wel aan alle ambities worden voldaan. Het bouwhistorisch onderzoek werd gecontinueerd, zodat ook van de gevels en daken alle interessante sporen gedocumenteerd konden worden en waar nodig steeds een beroep op de bouwhistoricus kon worden gedaan. De Rijksbouwmeester riep een restauratiebegeleidingscommissie in het leven, die de gehele uitvoering nauwgezet volgde en waar nodig advies of aanwijzingen gaf.⁴⁶

PROEF AAN DE TOREN

De misverstanden dat gegevens werden achtergehouden en de gevels 'geschilderd' zouden worden, leidden er zowel bij de bevoegde instanties als bij de Rgd toe, dat uiterste zorgvuldigheid betracht werd bij het uitwerken van de plannen. Daarom werd in goed onderling overleg tussen de gemeente Amsterdam (Stadsdeel Centrum en BMA), de RCE, Atelier Rijksbouwmeester en de Rgd in de monumentenvergunning het voorschrift opgenomen dat eerst een proefbehandeling aan de achterzijde van de toren uitgevoerd moest worden. Daarmee liet de Rgd zien, wat precies de bedoeling was en kon het effect van de behandeling nauwkeurig worden bepaald. Na de proef mocht met de behandeling van de gevels worden begonnen.

KLEUR VAN DE VENSTERS

Het essay zegt over de kleur van de vensters dat 'zal [...] worden gekozen voor een nieuwe (donkere) kleur op de ramen en kozijnen'.⁴⁷ Daarmee werd aan de architectuur voorrang gegeven boven het behoud van de kleur die De Bie voor de vensters koos. Dat voorstel was het

resultaat van een zorgvuldige afweging, maar de nieuwe kleur bleek een stevig punt van discussie te zijn. Vanuit het standpunt dat de lichte kleur getuigt van de geschiedenis van het gebouw en zijn restauraties, bleef BMA van mening, dat die kleur niet gewijzigd mocht worden. De RCE en de Commissie voor Welstand en Monumenten stemden echter wel met de donkere kleur in.⁴⁸

RESTAURATIE VAN DE METALEN

Op het dak en in de timpanen bevinden zich veel onderdelen van ijzer, koper en brons. Al deze metalen onderdelen werden grondig onderzocht. Daarbij werd niet alleen een goed beeld van de conditie verkregen, zodat de nodige conserverende maatregelen getroffen konden worden, maar ook kon veel informatie over de oorspronkelijke afwerking worden achterhaald. Zo bleken de beelden oorspronkelijk donkerbruin afgewerkt te zijn, waarbij sommige attributen waren verguld. Goud was ook rijkelijk aangebracht op de bekroningen. De metalen onderdelen van de timpanen waren eveneens verguld.⁴⁹

Door de knip in het project kon de oorspronkelijke uitmontering alleen bij de onderdelen van het oostelijke timpaan hersteld worden. De knip liep daar precies boven het marmer van dat timpaan, zodat deze onderdelen de definitief beoogde afwerking kregen. De Rgd moest wel toezeggen dat bij het vervolg van het project ook de vergulding op de andere metalen onderdelen teruggebracht zal worden.

TIMPAAN WESTZIJDE

Het oostelijke timpaan verkeert, gelet op zijn ouderdom, nog in behoorlijk goede conditie. Het is gereinigd en de zandstenen onderdelen die bij een restauratie zijn ingebracht, zijn geretoucheerd. Anders dan het timpaan aan de oostzijde is dat aan de westzijde buiten de knip gehouden.⁵⁰ Dat betekende dat daaraan alleen het hoogstnoodzakelijke werk uitgevoerd kon worden. Het is licht gereinigd en waar nodig geconsolideerd. De huidige conditie van dat timpaan verschilt, zo is de indruk van de auteur, niet veel van wat twee decennia eerder werd waargenomen. Het verkeert in zeer matige toestand en de voorstelling is ook veel verder teruggelopen dan bij het timpaan aan de oostzijde. Dat het binnen afzienbare tijd grondig aangepakt moet worden, staat daarom wel vast. Om vast te kunnen stellen wat er precies aan moet worden gedaan, is echter nog aanvullend onderzoek nodig.⁵¹

BESLUIT

Het Koninklijk Paleis Amsterdam is naar de mening van de Rijksbouwmeester en de Rgd zorgvuldig en grondig gerestaureerd en aangepast aan de moderne eisen. De brandveiligheid is op orde, het asbest is verwijderd, en dankzij functionele aanpassingen is het

naar huidige maatstaven geschikt als bijeenkomst- en logiesgebouw. De gevels zijn zowel in technische als esthetische zin op orde gebracht en de technische problemen aan de daken zijn verholpen. Er kan met tevredenheid op de projecten teruggekeken worden en het resultaat mag er zijn. Het werk is, zo mag echter ook geconcludeerd worden, nog lang niet af.

Hoewel in deze aflevering van het *Bulletin* meer over

het paleis aan de orde wordt gesteld, zijn het monument en de restauratie daarvan daarmee verre van beschreven. Het bouwhistorisch onderzoek moet nog gepubliceerd worden. De andere onderzoeken en de restauratieverslagen wachten nog op opname in een wetenschappelijke publicatie. De Rgd zal daaraan graag zijn medewerking verlenen.

NOTEN

- 1 Artikel 4 lid 1 van de Wet Financieel Statuut Koninklijk Huis (Wet van 22 november 1972, Stb. 1972, 701). Het paleis in Amsterdam wordt in de wet aangeduid als 'paleis op de Dam', terwijl ambtelijk altijd wordt gesproken over het 'Koninklijk Paleis Amsterdam' (of kortweg KPA); Paleis Noordeinde wordt vaak aangeduid als 'Het Oude Hof'.
- 2 *Besluit Rijksgebouwendienst 1999* (Koninklijk Besluit van 1998, Stb. 1998, 552), artikel 3, e: [De dienst heeft tot taak:] 'de zorg voor het beheer van de het Rijk in eigendom toebehorende paleizen, alsmede het onderhouden, vernieuwen en aanvullen van de tot de vaste inrichting daartoe te rekenen, het Rijk in eigendom toebehorende roerende zaken'.
- 3 Daarvoor droeg het Landelijk Bureau Rijksmonumenten van de Rgd de verantwoordelijkheid. In 1981 werd dit bureau gesplitst in een Kerngroep Rijksmonumenten bij de Rijksbouwmeester en een Bureau Restauratiewerken. Hoofd van het laatste was Hans Mol, die in 1979 een betrekking als architect bij de dienst aanvaardde en tot zijn afscheid in 2005 een sleutelrol bij werkzaamheden aan de paleizen behield. Het Landelijk Bureau Rijksmonumenten was de voortzetting van het bij de oprichting van de dienst in 1924 gevormde Architectenbureau V van de Directie (Nieuw)Bouw. De naam van het bureau is in de loop der tijd verschillende malen gewijzigd. Bij de laatste reorganisatie is het opgegaan in de Sectie (nu Afdeling) Monumenten van de Directie Advies en Architecten.
- 4 In mei 2000 was informeel al bekend, dat er een 'beperkte renovatie' van het paleis zou gaan plaatsvinden. Dit blijkt uit een brief van 15 mei 2000 van architect F.C. Hofman te Amsterdam aan de Rijksbouwmeester, Archief Atelier Rijksbouwmeester (ArchARbm).
- 5 Aanvankelijk was Kees van den Boer projectverantwoordelijke. Hein van Rossum werd zijn projectmanager. Later nam Hein van Rossum de taak van projectverantwoordelijke op zich en werd Margreet Boon aangesteld als projectmanager. Gedurende de gehele periode had Sandra van Stigt als projectmanager de inventaris en de kroonluchters in haar portefeuille.
- 6 In 1975–1984 was Van den Ende verbonden aan het architectenbureau van Jo Kruger en nauw betrokken bij de restauraties van de Haagse paleizen.
- 7 ArchARbm bevat opmerkelijk weinig stukken uit die periode.
- 8 Wat betekent dat slechts de noodzakelijke werkzaamheden zijn uitgevoerd om de ruimten bruikbaar te maken en gebreken te verhelpen.
- 9 Dit model is ontwikkeld bij de restauratie van het monument voor Willem van Oranje in Delft, in 1996–2001.
- 10 Het persbericht van de Rgd van 28 oktober 2004 meldt dat de € 69 miljoen kostende restauratie zal aanvangen in het najaar van 2005 en worden afgerond in 2008 (ArchARbm).
- 11 Onduidelijk is waarom daarvan bij het binnenproject werd afgezien. Meest waarschijnlijke verklaring is, dat betrokkenen zich niet van dit gebruik bewust waren en bijgevolg het instellen van een dergelijke commissie niet hebben overwogen. De verklaring dat de Rijksbouwmeester, anders dan vroeger, adviseurs met specialisme monumentenzorg ter beschikking heeft en die rol prima zelf op zich kan nemen, eventueel bijstaan door een restauratiebegeleidingscommissie met externe deskundigen, gaat in elk geval alleen voor het project gevel en dak op. Ook de Rijksbouwmeester werd immers aanvankelijk maar zeer beperkt bij het binnenproject betrokken.
- 12 Intendant Berend baron Bentinck was als enig niet-Rgd-medewerker lid van de stuurgroep. In 2005 werd Bentinck daar opgevolgd door Ed Reitsma, die aan het begin van dat jaar aangesteld was als speciale intendant voor het binnenproject. Na het afscheid van Reitsma in 2009 nam Jaap Dijkstra, die in 2005 Bentinck als intendant opvolgde, zitting in de stuurgroep.
- 13 Zoals commissies die adviseerden over de aanpak van de meubelen, over de schouwen, over de plafonds en over de Batavenserie. Deze commissies misten echter de formele status van een door de minister ingestelde Adviescommissie of een door de Rijksbouwmeester ingestelde Restauratiebegeleidingscommissie. De zorg voor de consistentie tussen de verschillende deelprojecten rustte op de schouders van de architect.
- 14 Het paleis beschikte zelfs niet over een bescheiden tuin en stank en lawaai uit de omgeving konden nauwelijks buitengehouden worden. Zie ook: B. Chevallier e.a., *Koning Lodewijk Napoleon & zijn paleis op de Dam*, Zwolle 2012.
- 15 Zo ontbreekt nu bij appartementen op de eerste verdieping een antichambre. Terugbrengen naar de zeventiende-eeuwse staat mocht uiteraard niet betekenen dat de verblijven weer zo onbehaaglijk zouden worden, als zij in de zeventiende eeuw waren. Compromissen om aan deze en vergelijkbare problemen tegemoet te komen, maakten dus onvermijdelijk deel uit van de opgave.
- 16 Onder de overschilderingen was de oorspronkelijke afwerking behouden gebleven. Op grond van nauwkeurig onderzoek daarvan was de kleur zeer exact te reconstrueren.
- 17 P.F. Vlaardingerbroek, *Het stadhuis van Amsterdam. De bouw van het stadhuis, de verbouwing tot Koninklijk Paleis en de restauratie*, proefschrift Universiteit Utrecht, Utrecht 2004.
- 18 Het onderzoeksrapport van Hundertmark, dat nog gepubliceerd zal worden, werpt op een aantal kwesties nieuw licht (vriendelijke mededeling Hein Hundertmark, 2010).
- 19 De schouwen werden gerestaureerd door Arend van Ipenburg en Geert van den Brul; Van den Ende werd hierbij geadviseerd door Hendrik Tolboom (RCE), Frits Scholten (Rijksmuseum), en de auteur.
- 20 De begeleidingscommissie schilderijen bestond uit Han van der Zanden (BMA), Eloy Koldewij (RCE), Ruth Jongsmā, Manja Zeldenrust, Koen Ottenheim (hoogleraar architectuurgeschiedenis Universiteit Utrecht) en de auteur.
- 21 Imperiale trap (naar het Spaanse 'Escalera imperial'), ook wel keizerlijke trap genoemd.
- 22 Van alle vier de trappenhuisen werden in de eerste helft van de twintigste eeuw de vluchten van de begane grond naar de bel-etage aangepast om achter de trappenhuisen een passage tussen vertrekken te kunnen maken. De originele trapvluchten bestonden uit een gemetselde gewelfconstructie waarop massieve zandstenen bloktreden waren gesteld. Bij de aanpassingen werd een betonconstructie gemaakt, waarvan de treden werden bekleed met Massangis. Vanwege slijtage heeft men in de loop van de twintigste eeuw ook alle andere zeventiende-eeuwse bloktreden vervan-

- gen. Daarbij werden zowel nieuwe massieve bloktreden van Massangis gemaakt, als treden van beton met een natuursteen bekleding. De hoger gelegen trapvluchten hebben dus nog wel hun originele gemetselde gewelfconstructie, maar er zijn geen originele zandstenen bloktreden bewaard gebleven.
- 23 Er waren in totaal vier liften; naast de twee in de trappenhuizen nog twee die maar enkele verdiepingen bedienden nabij de hoofdingang aan de Nieuwezijds Voorburgwal.
- 24 Zie noot 22.
- 25 Tijdens het binnenproject was het paleis uiteraard voor het publiek gesloten. De Educatieve Dienst kon vanaf juni 2009 het publiek weer in het paleis ontvangen. Vanwege het project gevel en dak bood een 'gouden' poort een doorgang door de bouwscutting en onder het steigerwerk.
- 26 De Rgd schakelde daarvoor een natuursteenadviseur van de RDMZ in. In 1982 was dat Jaap Querido. In dat jaar heeft de auteur zich samen met Querido tot op die hoogte laten brengen. Bij gestrekte arm van de hoogwerker bevonden de consoles onder de bovenste kroonlijst zich net binnen handbereik.
- 27 Achteraf zijn bij de uitvoering kritische kanttekeningen te plaatsen. Na de werkzaamheden beschouwden Querido en de auteur vanaf de steiger het resultaat. Het bleek dat de gebruikte polyurethaanlijm op sommige plekken ruimschoots over de gevel was uitgelopen.
- 28 Het Rijksmuseum had voor zijn advies Peter Koblichke uit Duitsland ingeschakeld. In Duitsland kiest men vaak voor dit soort behandelingen, terwijl men daarvoor in Nederland niet zonder redenen huiverig is. Er kan een dunne, verstevigde schil ontstaan, die door zijn van de ondergrond afwijkende eigenschappen op den duur los kan komen. Bovendien zijn steenverstevigers ontwikkeld voor zandsteen en is een duurzame hechting in kalkgebonden stenen problematisch (en thans nog onderwerp van onderzoek). Vooral Querido en de auteur verzetten zich hevig tegen het voornemen om het timpaan met een steenversteviger te behandelen.
- 29 Een besluit dat de auteur met pijn in het hart moest nemen. Tot het boren van monsters met een doorsnede van 50 mm in meesterwerken zoals de timpanen van het paleis besluit men niet lichtvaardig.
- 30 Die inspectie werd uitgevoerd door Gerard Overeem van de RDMZ en de auteur.
- 31 Behalve met laserreiniging zijn toen ook proeven uitgevoerd met laserreiniging voorafgegaan door microstralen en met een reinigingspasta.
- 32 Dat wil zeggen: indien de laserreiniging qua intensiteit binnen zekere grenzen blijft.
- 33 Mogelijk leidde de reiniging van de gevels van het Rotterdamse stadhuis ertoe, dat de druk om de paleisgevels te reinigen toenam.
- 34 Er is bewust voor gekozen om de proeven aan de gevels zelf uit te voeren en niet aan vergelijkbare blokken zandsteen. Voorzien werd dat reinigen van zandsteen op weerstand zou kunnen stuiten. Bij proeven aan vergelijkbare blokken zou de representativiteit daarvan onderdeel van de discussie gaan uitmaken.
- 35 Het begrip 'ontstoren' is uit genoemde discussie voortgekomen. Het beoogt aan te geven, dat geen gevelreiniging in de gebruikelijke zin voor ogen stond, maar slechts het temperen van grote kleurverschillen die de beleving van de architectuur hinderen. Daarvoor moesten niet alleen de meest donker verkleurde onderdelen lichter worden gemaakt, zodat de plasticiteit weer kon spreken (in de woorden van Henk Zantkuijl ging het hierbij om 'het spel van licht en schaduw'). Ook nieuwere blokken, die juist door hun lichte kleur de beleving van de architectuur verstoorde, zouden wat donkerder gepatineerd moeten worden.
- 36 In het scenario dat de auteur aanvankelijk voor ogen stond, zou eerst het herstel van de Gunckelgevel plaatsvinden. De daar nodige onderzoeken en opgedane ervaringen zouden vervolgens ten dienste staan aan het herstel van de beleavingswaarde van de gevels van het Koninklijk Paleis Amsterdam. Omdat in Amsterdam een zware steiger nodig was en de aanpak van de Gunckelgevel op zich liet wachten, moest dit scenario worden gewijzigd. In Amsterdam was het, zo meenden Van den Ende en de auteur, 'nu of nooit'. Over het beoogde beeld is tussen Van den Ende en de auteur nimmer discussie geweest (en dat stemt ook naadloos overeen met het bereikte resultaat). Wel impliceerde het gebrek aan onderzoeken en ervaringen dat op dat vlak het onderste uit de kan moest worden gehaald. TNO heeft aanvullende onderzoeken moeten verrichten en zowel in Nederland als in Duitsland zijn de nodige referentieprojecten bezocht en beoordeeld. Zie hiervoor: K. van den Ende en B. van Bommel, 'De gevels van het Koninklijk Paleis Amsterdam. Essay over het voorgestelde herstel van de beleavingswaarde', *Praktijkreeks Cultureel Erfgoed* 4 (2008) 13.
- 37 Zie hiervoor het artikel van Timo Nijland in deze aflevering van het *Bulletin*.
- 38 De blokken waren bijna koud op elkaar gestapeld (voegdikte hoogstens enkele millimeters). In de jaren zestig zijn vrijwel alle voegen met een haakse slijptol uitgeslepen om nieuw voegwerk aan te kunnen brengen. In het licht van de toenmalige praktijk bevreemdt deze aanpak niet. Om roesten van ankers in de gevel te voorkomen, moesten de gevels ook behoorlijk waterdicht gemaakt worden. Toch kunnen achteraf vraagtekens worden geplaatst bij de technische noodzaak en vooral bij de gekozen wijze van uitvoering.
- Zie voor de filosofie van waaruit is gestart: A.J. van Bommel: *De vergrijzde (zandstenen) gevel*, Den Haag 2001 (onpubliceerd memo). Zie ook: B. van Bommel, 'Assessment van ingrepen bij vergrijzde gevels', in: D. Legrou en R. Dreesen (red.), *Belgische natuursteen in historische monumenten en hun vervangproducten bij restauratie in België en Nederland*, 1e Vlaams-Nederlandse Natuursteendag, Leuven 2005; B. van Bommel, 'Assessment van ingrepen bij vergrijzde gevels', in: *Praktijkboek Instandhouding Monumenten* 21, Den Haag 2005. De memo uit 2001 beoogde de algemene kennis in kaart te brengen (zowel technisch als restauratie-ethisch) en zo aan te geven op welke punten nader onderzoek nodig was. Er stond daarbij geen specifiek gebouw voor ogen, maar wel het belang dat de Rgd bij deze problematiek heeft. De dienst heeft een aantal belangrijke monumenten met zandstenen gevels in portefeuille (naast het Koninklijk Paleis Amsterdam en de Gunckelgevel op het Binnenhof ook het Huis Huguetan en het Ministerie van Defensie in Den Haag en het NIOD en het Trippenhuys in Amsterdam). Verder wordt bij veel gevels van monumenten van de dienst zandsteen aangetroffen.
- 40 Van den Ende en Van Bommel 2008 (noot 36).
- 41 In het essay werd uitgegaan van retoucheren met te vernevelen minerale verf. Nadien is besloten om een Duitse methode met krijt toe te passen. Technisch is deze gelijkwaardig, maar er kan gemakkelijker en nauwkeuriger mee worden gewerkt.
- 42 Peter Jägers, Directeur-generaal van de Rgd, en Rijksbouwmeester Liesbeth van der Pol overhandigden het eerste exemplaar van het essay aan burgemeester Job Cohen.
- 43 Zie met name: T. Damen, 'Frisse lik verf over paleis op de Dam?', *Het Parool*, 27 mei 2009.
- 44 T. Damen, 'Renovatie beschadigt paleis opnieuw', *Het Parool*, 27 mei 2009.
- 45 Eberhard van der Laan was in 2008–2010 als minister voor Wonen, Wijken en Integratie de voor de Rgd verantwoordelijke bewindsman.
- 46 Naast de auteur bestond deze uit drie onafhankelijke externe leden: Timo Nijland, Frits Scholten en Koen Ottenheym. Aan het beraad van de commissie werd deelgenomen door andere betrokkenen, zoals de architect, de projectverantwoordelijke of de projectmanager en vertegenwoordigers van BMA (Han van der Zanden) en van de RCE (Hendrik Tolboom).
- 47 Van den Ende en Van Bommel 2008 (noot 36), 34.
- 48 De Rgd heeft kleurproeven laten opzetten, die vanaf de Raadhuisstraat

- goed beoordeeld konden worden.
- 49 Uiteraard met uitzondering van de bronzen ankerstaven, die hier en daar achter het beeldhouwwerk zijn aan te treffen.
- 50 De knip, of met andere woorden de scheiding tussen het deel van de daken en de gevels dat volledig is gerestaureerd en behandeld en het deel daarboven,

waaraan alleen de technisch noodzakelijke werkzaamheden zijn uitgevoerd, lag ter hoogte van de bovenkant van de bovenste kroonlijst. Aan de oostzijde is, in afwijking daarvan, ook het timpaan geheel gerestaureerd. Door daarvoor bedoelde onderhoudsgelden eerder vrij te maken konden ook de schoorstenen

geheel gerestaureerd en behandeld worden.

- 51 Bedoeld wordt onderzoek naar de mogelijkheid om marmer goed te consolideren; breder dus dan alleen met betrekking tot het Amsterdamse paleis. De Rgd heeft toegezegd, hieraan bij te willen dragen.

ING. A.J. VAN BOMMEL behaalde in 1990 het diploma architect van de Akademie van Bouwkunst Rotterdam. In 1982 trad hij in dienst bij de Rijksgebouwendienst, waar hij adviseur van de Rijksbouwmeester werd. Hij was en is betrokken bij belangrijke restauraties. Sinds 2006 is hij daarnaast als docent en onderzoeker verbonden aan de Technische Universiteit Delft. Tot zijn

ambtelijke portefeuille behoort, naast de Koninklijke Paleizen, onder andere het Binnenhofcomplex. Als bestuurslid van WTA-Nederland-Vlaanderen en van de Raad van Advies van het Nationaal Restauratiecentrum Amsterdam zet hij zich in voor het vergaren en verspreiden van kennis over de instandhouding van monumenten.

LOOKING BACK ON A SUCCESSFUL PROJECT

THE RESTORATION OF THE ROYAL PALACE IN AMSTERDAM

BERT VAN BOMMEL

After 1968, few changes were made to the Royal Palace in Amsterdam and eventually the palace was no longer functionally and technically up-to-date. Initially, the most recent restoration was only aimed at remedying that situation. Also, the project was split up and priority was given to fixing up the interior. Gradually, the actual restoration gained prominence. In 2007 it was decided to also restore the 1808 furniture. Until 2006, the government architect had hardly been involved in the restoration of the interior. This architect, Krijn van den Ende, was advised by various committees.

Prior restorations (1929-1939 and 1960-1968) had restored the palace to its 17th-century state as best as possible. The most recent restoration respected this, while at the same time it aimed at connecting the 17th-century character of the building to the unique collection of Empire furniture. This furniture was restored, as were the chandeliers and candelabras. All the ceilings on the first floor were studied and treated and the paintings between the beams were meticulously restored. A very important aspect was the restoration of the so-called 'Bataven' series in the galleries.

Much of the work concerned making the building conform to contemporary standards. Once again the palace is now a suitable venue for official occasions. The inevitable addition of a lift did however cause quite a stir. Accessibility was improved and more representative rooms are now open to the public than before.

The government architect was involved already in the preparatory stages of the second part of the restoration, which concerned the façades and the roofs. In executing the actual work a support committee provided advice and direction on his behalf.

Although the sandstone is generally of a high quality, before 1968 a limited number of deteriorating blocks had been replaced. This time too, a number of blocks needed attention. The heavy scaffolding that needed to be installed for the restoration of the natural stone provided an opportunity to suppress the 'interference' that marred the façades of the palace as well. This process was prepared on the basis of research that was done at the Gunkel façade of the Binnenhof building in The Hague. Those results were supplemented by the results of research and tests at the Amsterdam palace. Suppressing the interference was deemed necessary, as the 17th-century architecture had become less legible because of discoloration and pollution of the sandstone. At the same time, the building was not supposed to lose its old character. The aim was to arrive at a more serene picture that would allow the architecture to speak for itself again. After the façades had been cleansed by removing dirt and pigeon droppings by steam, further cleaning was applied only when necessary. The stone was then, with the greatest restraint, made either slightly lighter or darker.

After the presentation of the restoration plan consultations with the authorities began. Its intentions were however not always fully understood. Therefore, an initial test was done at the back of the tower, after which the façades could be treated as planned.

Because of budget cuts the overall size of the project had to be limited. The slated roofs and the tower are therefore still waiting to be restored. The west tympanum too is still in poor condition and should be treated sooner rather than later.